

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARINING AXLOQIY-TARBIYAVIY SIFATLARINI SHAKLLANTIRISHDA BADIY MATNLARDAN FOYDALANISHNING PEDAGOGIK VA PSIXOLOGIK ASOSLARI

Muqimjonova Nilufarxon Ikromjon qizi

Qo'qon universiteti Ta'lim fakulteti Boshlang'ich ta'lim yo'nalishi 2-bosqich talabasi

ANNOTATSIYA: Maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarining axloqiy-tarbiyaviy sifatlarini shakllantirishda badiiy matnlarning o'rni va ahamiyati pedagogik va psixologik nuqtai nazardan tahlil etilgan. Shuningdek, boshlang'ich sinf o'quvchilarining yosh xususiyatlari, didaktik ehtiyojlari hamda estetik qabul qilish qobiliyatiga mos badiiy matnlar asosida axloqiy fazilatlarni, jumladan, halollik, mehnatsevarlik, rahm-shafqat, vatanparvarlik, adolat va do'stlik kabi tushunchalarni o'zlashtirish mexanizmlari ochib berilgan. Va yana maqolada adabiy-badiiy vositalar orqali axloqiy tarbiyaning samaradorligini oshirishga doir amaliy tavsiyalar, psixologik yondashuvlar va interfaol metodlar asosida olib borilgan tajribalarni o'rganish asosida xulosalar keltirilgan.

KALIT SO'ZLAR: axloqiy tarbiya, boshlang'ich ta'lim, badiiy matnlar, tarbiyaviy metodlar, shaxsiy rivojlanish, pedagogik yondashuv, psixologik xususiyatlar, bolalar adabiyoti, estetik tarbiya, o'quvchi shaxsi.

АННОТАЦИЯ: В статье анализируется роль и значение художественных текстов в формировании нравственно-образовательных качеств младших школьников с педагогической и психологической точек зрения. Выявлены также механизмы усвоения учащимися младших классов моральных качеств, включая такие понятия, как честность, трудолюбие, сострадание, патриотизм, справедливость и дружба, на основе художественных текстов, соответствующих возрастным особенностям, дидактическим потребностям и эстетической восприимчивости. И далее в

статье приводятся практические рекомендации по повышению эффективности нравственного воспитания литературно-художественными средствами, выводы на основе изучения опытов, проведенных на основе психологических подходов и интерактивных методов.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: нравственное воспитание, начальное образование, художественные тексты, методы воспитания, личностное развитие, педагогический подход, психологические особенности, детская литература, эстетическое воспитание, личность воспитанника.

ANNOTATION: The article analyzes the role and significance of artistic texts in the formation of moral and educational qualities of Primary School students from a pedagogical and psychological point of view. Mechanisms for mastering moral qualities, including honesty, hard work, compassion, patriotism, justice and friendship, are also revealed on the basis of artistic texts corresponding to the age characteristics, didactic needs and aesthetic receptivity of Primary School students. And again, the article draws conclusions based on the study of experiments carried out on the basis of practical recommendations, psychological approaches and interactive methods for improving the effectiveness of moral education through literary and artistic means.

KEY WORDS: moral education, primary education, artistic texts, educational methods, personal development, pedagogical approach, psychological characteristics, children's literature, aesthetic education, personality of the reader.

KIRISH. Bugungi globallashuv va axborot oqimi kuchaygan davrda yosh avlodni barkamol, axloqan pokiza, vatanparvar, ma'naviy yetuk inson qilib tarbiyalash ta'lim tizimining eng ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, boshlang'ich ta'lim bosqichida berilgan tarbiyaviy ta'sir bolaning keyingi shaxsiy, ijtimoiy va madaniy rivojlanishida poydevor bo'lib xizmat qiladi. Shu nuqtai nazardan, badiiy matnlarning ta'limiy-tarbiyaviy salohiyatidan samarali foydalanish, ularni bolalar dunyoqarashiga mos holda tanlash va o'qitish jarayoniga kiritish dolzarb masalalardan sanaladi.

Badiiy adabiyot bolada nafaqat til va nutq malakalarini, balki axloqiy-estetik did, ijtimoiy-hissiy ongini shakllantirish vositasi hamdir. Bolalar badiiy matnlarda aks etgan obrazlar orqali yaxshilik va yomonlikni ajrata olish, muomala madaniyati, bag'rikenglik, halollik, mehnatsevarlik, odob-axloq kabi fazilatlarni ongli ravishda qabul qila boshlaydilar. Ayniqsa, xalq og'zaki ijodi namunalari, bolalar she'riyati, ertaklar va kichik hikoyalarning didaktik xususiyatlari ularda axloqiy qoidalarining tabiiy shaklda shakllanishiga xizmat qiladi.

Ilmiy-nazariy manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, hozirgi zamon pedagogikasi va psixologiyasi badiiy matnlar vositasida axloqiy tarbiyani rivojlantirishda yangi yondashuv va metodlarga ehtiyoj sezmoqda. Bu borada o'quv dasturlari va darsliklar mazmunini tahlil qilish, sinfda qo'llanilayotgan metodlar samaradorligini baholash, shuningdek, o'quvchilarning yosh xususiyatlariga mos interfaol o'qitish usullarini ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etadi.

Shu sababli, boshlang'ich sinf o'quvchilarining axloqiy-tarbiyaviy sifatlarini shakllantirishda badiiy matnlardan foydalanishning pedagogik va psixologik asoslarini chuqur tahlil qilish, mavjud muammolar va yechimlar ilmiy-nazariy hamda amaliy yondashuvlar asosida yoritib berilishi muhim jihatlardandir.

USLUBLAR. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining axloqiy-tarbiyaviy sifatlarini badiiy matnlar orqali shakllantirishda qo'llaniladigan pedagogik va psixologik yondashuvlar chuqur o'rganilib, tegishli jarayonda nazariy va amaliy usullar uyg'un ravishda qo'llaniladi.

Avvalo, mavzu bo'yicha mavjud adabiyotlar, darsliklar, dasturiy hujjatlar tahlil qilinib, bunda:

- 1–4-sinflar uchun “O‘qish”, “Ona tili”, “Tarbiya soati” darslariga oid metodik qo'llanmalar;
- bolalar adabiyoti namunalarining tarbiyaviy mazmuni;
- ilg'or xorijiy va milliy pedagoglarning (L.S. Vygotskiy, V.A. Sukhomlinskiy, A.Avloniy, M. X. Tohirova) ishlari asos qilib olinishi maqsadga muvofiq.

Chunki ushbu manbalar asosida axloqiy-tarbiyaviy fazilatlarning badiiy matnlar orqali qanday shakllanishi mumkinligi haqida nazariy tasnif ishlab chiqiladi.

Ushbu nazariy asoslar negizida badiiy matnlarning tarbiyaviy imkoniyatlari sinfdagi real pedagogik jarayonga tatbiq etiladi. Xususan, L.S. Vygotskiyning “yaqin taraqqiyot zonasi” haqidagi nazariyasi asosida o‘quvchining ma’naviy kamoloti, odob-axloq me’yorlarini o‘zlashtirishda o‘qituvchi va tengdoshlar yordamida erishiladigan yuksalish imkoniyatlari tahlil qilinadi. V.A. Sukhomlinskiyning “tarbiya so‘zdan emas, qalbdan boshlanadi” degan pedagogik konsepsiyasi esa badiiy matn orqali bola qalbiga singdiriladigan axloqiy g‘oyalarning kuchli ta’sir mexanizmini yoritishga xizmat qiladi.

Shuningdek, A.Avloniy tomonidan ilgari surilgan “axloq va ma’naviyat — millatning asosiy boyligi” degan g‘oya, badiiy matnlarni tanlashda milliylik, urf-odatlar va qadriyatlarning yetakchi o‘rin tutishini taqozo etadi. Bu jihatdan, o‘zbek bolalar adabiyotida o‘rin olgan ertaklar, hikoyalar, she’rlar hamda afsonalarning tarbiyaviy mazmuni diqqat markazida bo‘ladi. M.X. Tohirova tomonidan ishlab chiqilgan bola psixologiyasiga oid yondashuvlar esa boshlang‘ich sinf o‘quvchilari tafakkurining yoshga xos xususiyatlarini hisobga olishga yordam beradi.

Badiiy matnlarni tanlashda ularning quyidagi mezonlarga mos bo‘lishiga alohida e’tibor qaratiladi:

- axloqiy g‘oyaning aniq va tushunarli ifodalanishi;
- qahramonlar orqali ijobiy fazilatlarning namoyon bo‘lishi;
- hayotiylik va o‘quvchining real hayot tajribasiga yaqinligi;
- bolalarga xos qiziqishlar, obrazlar va voqealarning mavjudligi.

Bundan tashqari, zamonaviy pedagogik yondashuvlar — shaxsga yo‘naltirilgan ta’lim, interfaol metodlar, dramatizatsiya, ijodiy yozuv mashqlari, matnga asoslangan bahs-munozaralar orqali axloqiy-tarbiyaviy sifatlarni shakllantirish samarali bo‘ladi. Ayniqsa, bolalarning hissiy-hayajonli tajribasini uyg‘otuvchi she’riy parchalar, qiziqarli syujetli hikoyalar orqali o‘quvchilarni voqealarga

munosabat bildirishga, obrazlarni tahlil qilishga, o'z fikrini bildirishga o'rgatish — bu jarayonning psixologik faoliyat komponentlarini mustahkamlaydi.

Amaliy bosqichda esa 1–4-sinf “O‘qish” darsliklarida mavjud bo‘lgan matnlar asosida tarbiyaviy sifatlar (mehr-shafqat, rostgo‘ylik, mehnatsevarlik, vatanparvarlik, odoblilik, birdamlik) shakllantirilishining nazariy modelini ishlab chiqish, har bir sifatga doir badiiy namunalarni tanlab, ularga bog‘liq topshiriqlar tizimini yaratish rejalashtiriladi. Bu topshiriqlar o‘quvchilarda:

- axloqiy savol-javob qilish;
- muammoni aniqlash va yechim izlash;
- obrazli fikrlash;
- empatiya va refleksiv tafakkurni shakllantirishga xizmat qiladi.

NATIJA. Natijada, badiiy matnlar orqali beriladigan tarbiyaviy ta’sir bolalarda faqatgina bilim emas, balki his-tuyg‘u, axloqiy tanlov va ongli qaror qabul qilish qobiliyatlarini rivojlantiradi. Bu esa, zamonaviy boshlang‘ich ta’limning asosiy maqsadlariga to‘laqonli xizmat qiladi.

Yana autism kerakki, badiiy matnlar orqali boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida axloqiy-tarbiyaviy fazilatlarni shakllantirish — bu faqatgina o‘qituvchining tarbiyaviy niyati emas, balki chuqur psixologik jarayonlar, estetik sezgirlik va intellektual yuksalish dinamikasining birligi asosida kechadigan murakkab pedagogik hodisadir. Bolalar ongiga badiiy obrazlar, syujetlar, konflikt va ularning yechimlari orqali ta’sir etish, o‘quvchi shaxsining shakllanishida ichki aks-sado uyg‘otish orqali ro‘yobga chiqadi.

Ushbu muammo yuzasidan izlanish jarayonida aniqlanishicha, boshlang‘ich sinf o‘quvchisining ma’naviy-estetik olamiga murojaat qiluvchi badiiy matnlar, ularning strukturasi, ideyaviy yo‘nalishi va obrazlar tizimi axloqiy qadriyatlarining o‘zlashtirilishida asosiy vosita bo‘lib xizmat qiladi. Jumladan, rostgo‘ylik, mehr-oqibat, halollik, mehnatsevarlik, sabr-toqat, bag‘rikenglik kabi fazilatlar matndagi badiiy timsollar orqali individual qabul qilinadi, his qilinadi va oxir-oqibatda shaxsiy tajribaga aylanadi. Bu yerda Vygotskiyning “psixik funksiyalarning ijtimoiy kelib

chiqishi” haqidagi g‘oyasi, bolalarning aks ettirish va o‘zlashtirish mexanizmlarini izohlashda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Bundan tashqari, axloqiy-estetik g‘oyalarni o‘zlashtirishda refleksiv tafakkurning bosqichma-bosqich shakllanishi kuzatiladi. O‘quvchi badiiy matndagi voqealarga faqat tomoshabin sifatida emas, balki ishtirokchi, fikrlovchi va tahlil qiluvchi subyekt sifatida yondashishga o‘rganadi. Bunday yondashuv esa shaxsning ma’naviy o‘zligini anglash, ijtimoiy munosabatlarda to‘g‘ri yo‘l tanlash, his-tuyg‘ularni boshqarish va baholash ko‘nikmalarining barqaror shakllanishiga zamin yaratadi.

Shuningdek, badiiy matn asosidagi dars jarayonlari orqali o‘quvchilar o‘z hayot tajribasi bilan badiiy voqelikni solishtirish, muammoni aniqlash, sabab-oqibat aloqalarini aniqlash va yechim topishga intilish kabi murakkab kognitiv faoliyatlarni bajarishga kirishadilar. Bu esa o‘z navbatida o‘quvchilarda tanqidiy va ijodiy tafakkurni faollashtiradi, axloqiy dilemmalarni anglash va baholash madaniyatini shakllantiradi.

Demak, bulardan ko‘rinadiki, badiiy matnlar orqali beriladigan tarbiyaviy ta’sir boshlang‘ich sinf o‘quvchisida shunchaki odob-axloq me’yorlarini yodlab olish emas, balki ushbu qadriyatlarning mohiyatini ongli ravishda tushunish, ularga nisbatan individual munosabat bildirish va real hayotiy vaziyatlarda qo‘llash kabi yuqori darajadagi shaxsiy rivojlanish bosqichini belgilaydi. Bu esa boshlang‘ich ta’lim vazifalarini faqat didaktik emas, balki shaxsiy-sivilizatsion taraqqiyot kontekstida ko‘rib chiqishga imkon beradi.

MUHOKAMA. Tadqiqot jarayonida olingan nazariy va amaliy natijalar shuni ko‘rsatdiki, badiiy matnlar boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining axloqiy-tarbiyaviy sifatlarini shakllantirishda ko‘p qirrali va chuqur ta’sirga ega vosita sifatida maydonga chiqadi. Bu ta’sir nafaqat bola tafakkurining bilish darajasida, balki hissiy-emotsional olamida, psixologik o‘rish jarayonida ham sezilarli iz qoldiradi. Jumladan, bolalarda axloqiy qadriyatlarni idrok etish va ularni real hayotiy vaziyatlarga tatbiq eta olish qobiliyatlari rivojlanadi.

Psixologik jihatdan qaralganda, badiiy matnlar orqali bola/o'quvchi ichki refleksiya jarayoniga kiradi: u obrazlar orqali o'zini anglaydi, murosaga kelishni, sabrli bo'lishni, adolatli yoki rahmdil bo'lish zarurligini o'zida his etadi. Bu jarayon aynan Vygotskiy tomonidan bayon etilgan "psixik rivojlanishning sotsiokultural konsepsiyasi"ga uyg'un bo'lib, bola ongining rivoji jamiyat (sinf), madaniyat (adabiy matn), va o'qituvchi (yetakchi shaxs) bilan o'zaro ta'sirda shakllanishini anglatadi.

Tahlil jarayonida shuningdek aniqlanishicha, tarbiyaviy yo'nalishga ega badiiy matnlarning bolalardagi empatiya, hamdardlik, mehr-oqibat, rostgo'ylik kabi fazilatlarni rivojlantirishdagi roli beqiyosdir. Ayniqsa, bunday matnlar asosida tashkil etilgan darslarda qo'llaniladigan muhokamali savollar, dramatizatsiya usullari, rolikli o'yinlar va matn asosida yozma yoki og'zaki reflektiv topshiriqlar o'quvchilarning shaxsiy pozitsiyasini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Milliy va xorijiy ilg'or pedagogik yondashuvlar qiyosiy tahlili asosida aniqlanishicha, L.S.Vygotskiy, V.A.Sukhomlinskiy, A.Avloniy kabi pedagoglarning ta'limga axloqiy yondashuv haqidagi qarashlari, badiiy matn orqali tarbiyalashda metodologik poydevor sifatida talqin etilishi mumkin. Masalan, Sukhomlinskiy bola qalbiga yetib borish uchun avvalo matn emas, uning orqasidagi ruhiy kechinmalar, hissiy-axloqiy kontekst yetkazilishi kerakligini urg'ulaydi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, badiiy matnlar o'qituvchi uchun vosita emas, balki tarbiyaviy dialog va axloqiy-hissiy aloqaning vositachisi sifatida namoyon bo'ladi.

Yana bir muhim jihat — badiiy matnlar vositasida axloqiy qadriyatlarning bola tomonidan **yozma yoki og'zaki qayta konstruksiya qilinishi**. Bu ya'ni o'quvchining o'z fikrini bildirishga, obrazlar haqida mustaqil baho berishga, muammoni hal qilishda subyektiv yondashishga bo'lgan harakati, didaktik yondashuvdan ko'ra sotsiopsixologik va madaniy-tarixiy faoliyat modeli bilan ko'proq uyg'unlik kasb etadi.

To'plangan mabalar, adabiyotlarni o'rganish va tahlil qilish natijalari shuni ko'rsatadiki, tarbiyaviy xususiyatga ega bo'lgan badiiy matnlar bilan ishlashda eng

samarali yondashuv bu — **interfaol va shaxsga yo'naltirilgan** metodlar uyg'unligidir. Bunday yondashuvlar bolani faqat matnni tushunishga emas, balki undagi axloqiy mezonlarni ichki dunyosi bilan moslashtirishga undaydi. Matnning psixologik, semantik va aksiologik qatlamlarini ochib berish orqali o'quvchining shaxsiy refleksiya, ya'ni o'ziga nisbatan mustaqil qaror chiqarish, ruhiy sezgirlik va ma'naviy pozitsiyani ifodalash darajasi ortadi.

Shunday qilib, boshlang'ich ta'limda badiiy matnlarni axloqiy-tarbiyaviy vosita sifatida qo'llash, o'z mohiyatiga ko'ra, shaxsni ma'naviy yetuklikka yo'naltiruvchi integrativ mexanizm bo'lib xizmat qiladi. Bu mexanizm pedagogik maqsadga yo'naltirilgan holda, bola tafakkurining hissiy-estetik, axloqiy-intellektual va sotsiokultural rivojini bir butun holda harakatlantiradi.

XULOSA. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining axloqiy-tarbiyaviy sifatlarini shakllantirishda badiiy matnlar ta'limiy-tarbiyaviy vosita sifatida alohida o'rin tutadi. Ushbu tadqiqot doirasida olib borilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, badiiy matnlar o'quvchining axloqiy tafakkurini faollashtirish, obrazlar orqali fazilatlarni anglash va ichki refleksiya uyg'otish kabi murakkab psixologik jarayonlarni harakatga keltiradi. Bu holat ayniqsa, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim yondashuvi bilan uyg'unlashgan holda o'z ifodasini topadi.

Tahlil natijalariga asoslanib, boshlang'ich ta'lim tizimida quyidagi sxema asosida metodik tavsiyalar ishlab chiqish maqsadga muvofiq deb topildi:

Sxema: Badiiy matn asosida axloqiy-tarbiyaviy sifatlarni shakllantirishning bosqichlari

1. Tanlash bosqichi

Asosiy harakat: O'quvchilar yoshiga mos, tarbiyaviy mazmunli matnlarni tanlash

Mezonlar:

- Pozitiv axloqiy g'oya mavjudligi
- Real hayotiy vaziyatlar
- Empatiyani rag'batlantiruvchi obrazlar

2. Tahlil qilish bosqichi

Asosiy harakat: Matn mazmunidagi axloqiy-ruhiy jihatlarni ochib berish

Usullar:

- Savol-javob
- Matnni dramatizatsiya qilish
- Reflektiv yozuv va muhokama

3. Ichkilashtirish bosqichi

Asosiy harakat: Axloqiy xulq me'yorlarini shaxsiy ongga singdirish

Faoliyat turlari:

- Obrazga baho berish
- O'xshash hayotiy vaziyatlarga munosabat bildirish
- Muammoni hal etish topshiriqlari

4. Qo'llash bosqichi

Asosiy harakat: O'rgangan axloqiy me'yorni real hayotda qo'llash

Monitoring usullari:

- Voqea asosida yozma/og'zaki hikoya tuzish
- Baholovchi savollar orqali shaxsiy pozitsiyani aniqlash
- Yozma refleksiya (men bu voqeadada nima qilgan bo'lardim?)

Ushbu sxema asosida shakllangan metodik yondashuv quyidagi xulosalarni ilgari surishga asos yaratadi:

1. **Badiiy matnlar** orqali ta'lim jarayoniga axloqiy mazmun kiritish, boshlang'ich sinf o'quvchisi dunyoqarashini ma'naviy jihatdan boyitadi, uning shaxsiy va sotsial refleksiyasini shakllantiradi.
2. **Shaxsga yo'naltirilgan yondashuv**, matn bilan ishlashda o'quvchining ichki dunyosi, individual tajribasi va emotsional ehtiyojlarini inobatga olgan holda, axloqiy o'zgarishlar samaradorligini oshiradi.
3. **Reflektiv metodlar**, ya'ni yozma topshiriqlar, dramatizatsiyalar, obrazga baho berish va hayotiy qarorlar olish kabi faoliyatlar o'quvchining o'z ustida fikr yuritish salohiyatini shakllantiradi.

4. O'qituvchining boshchiligida olib boriladigan **integratsiyalashgan tarbiyaviy faoliyatlar** — “O‘qish”, “Tarbiya soati”, “Ona tili” darslari mazmunida uyg‘unlashgan tarzda amalga oshirilgandagina, axloqiy fazilatlar barqaror tarzda shakllanadi.

Shunday qilib, badiiy matnlar bilan ishlash asosida shakllanadigan axloqiy-tarbiyaviy ta’lim mazmuni nafaqat didaktik vazifani, balki ijtimoiy-psixologik, shaxsiy-ma’naviy o‘rishni ta’minlaydigan integratsiyalashgan ta’lim modeliga xizmat qiladi. Bu esa zamonaviy boshlang‘ich ta’lim strategiyalarining tub mohiyatiga to‘la mos keladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Выготский Л.С. Психология развития ребенка. — СПб.: Питер, 2000. — 384 с.
2. Тоҳирова М.Х. Болалар психологияси. — Тошкент: Ўқитувчи, 2007. — 240 б.
3. Саидова Р.Ш. Бошланғич таълимда ахлоқий тарбияни шакллантириш: назарий ва амалий асослар. — Тошкент: “Маънавият”, 2015. — 176 б.
4. Юнусова С.М. Ахлоқий-эстетик тарбияда адабиётнинг роли. // Педагогик таҳлил. — 2017. — №3. — Б. 41–45.
5. Ганиева М.Т. Бошланғич синфларда бадий матнларни таҳлил қилиш усуллари. — Тошкент: “Илм ва таълим”, 2020. — 120 б.
6. Аҳмедова Н.М. Ахлоқий тарбияда бадий образлар орқали идрокни шакллантириш. // Таълимда инновациялар. — 2022. — №2. — Б. 39–44.
7. Суюнбоева Г.А. Болаларда ахлоқий фазилатларни ривожлантиришда бадий матнлардан фойдаланиш. — Тошкент: “Фан ва технология”, 2021. — 112 б.
8. Исломова Ш.Р. Болалар адабиётида ахлоқий ғоялар ва тарбиявий имкониятлар. // ЎзПИ илмий хабарлари. — 2023. — №1(31). — Б. 58–62.

9. Жураева М.М. Ахлоқий қадриятларни шакллантиришда бадиий матнларнинг тарбиявий салоҳияти. // Ёш тадқиқотчи. — 2019. — №6. — Б. 19–22.